

પ્રાચીન ભારતમાં વિવાહ : ઉદ્દેશ અને પ્રકાર

ડૉ. મુકેશકુમાર વી. જોશી

ઇતિહાસ વિભાગ

શ્રી જે.એમ.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ

“વિવાહ” શબ્દનો અર્થ વિ+વહ્ એટલે કે લઈ જવું ધાતુ પરથી બન્યો. સ્ત્રીને લઈ જવી એટલે વિવાહ જે શબ્દ ગુજરાતીમાં વેવિશાળના અર્થમાં વ્યાપક બન્યો. વિવાહ માટે વિવાહ, ઉદ્વાહ, પરિણયન, ઉપયમ, પાણિગ્રહણ જેવા શબ્દો પણ પ્રયોજાય છે.

હિન્દુઓમાં વિવાહનો આદર્શ પોતાનામાં સુષુપ્ત રહેલા કામને નિયંત્રિત કરી, શુભ સામાજિક સેવા કરી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ દ્વારા માનવ વિકાસ સાધવાનો હતો.લગ્ન દ્વારા પુત્રોત્પત્તિનો આદર્શ પણ ભારતમાં પ્રચલિત હતો.અવિવાહીત રહેવું એ રોમમાં પણ સામાજિક દ્રષ્ટિએ અનિરહનીય હતું.

ઋગ્વેદ અનુસાર વિવાહનો ઉદ્દેશ ગૃહસ્થ બની દેવો માટે યજ્ઞ કરવો અને સંતાનોત્પત્તિ કરવી એવો હતો.તૈતરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું કે એકાકી પુરૂષ અધૂરો છે.પત્ની તેનો અર્ધ ભાગ છે.૩ મંડળ ૮ સૂક્ત ૩૫, ઋચ્યા ૫: માં કહ્યું કે,

“હે અશ્વિની કુમારો ! જે રીતે યુવતીઓના સ્વયંવરના આમંત્રણનો યુવક સ્વીકાર કરે છે. એવી રીતે અમારી સ્તુતિઓનો આપ સ્વીકાર કરો.”

આમ, વેદકાળમાં ઊંમર લાયક યુવતીઓના સ્વયંવર યોજાતા અને એમાં ભાગ લેવા માટે યુવકોને આમંત્રણ આપવામાં આવતું એ આ ઋચ્યામાં સ્પષ્ટ થાય છે.

વેદકાળમાં બાળલગ્નનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.પરંતુ “મનુ સ્મૃતિમાં” કન્યાના બાળલગ્નની કોઈ નવાઈ નથી.આ સંદર્ભમાં મનુ સ્મૃતિના નવમા અધ્યાયનો શ્લોક છે, કે

“ત્રીસ વર્ષના પુરૂષે ૧૨ વર્ષની મનગમતી કન્યા પરણવી” આમ, લગ્ન સંસ્થા વિવાહ એ વેદકાળથી ચાલી આવતી સામાજિક સંસ્થા છે.સમયના વહેણ સાથે જેમ પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન આવે છે તેમ સામાજિક સંસ્થાઓમાં પણ પરિવર્તનો આવ્યા અને તેનો ક્રમશઃ વિકાસ થતો રહ્યો. જેના પરિપાક રૂપે ૮ પ્રકારની વિવાહની રસમોનો સમયના ફલક ઉપર વિકાસ થયો.

૧ બ્રાહ્મ વિવાહ	૨ દૈવ વિવાહ	૩ આર્ષ વિવાહ	૪ પ્રાજાપત્ય વિવાહ
૫ આસુર વિવાહ	૬ ગાંધર્વ વિવાહ	૭ રાક્ષસ વિવાહ	૮ પૈશાચ વિવાહ

આ આઠ પ્રકારના વિવાહનો ઉલ્લેખ સ્મૃતિઓમાં જોવા મળે છે જેમાં સારા અને નરસા એમ બે કોટીના વિવાહ છે.૫

“ બ્રાહ્મો દૈવસ્તથા આર્ષઃ પ્રાજાપત્યસ્તથાસુરઃ ।

ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ પૈશાચશ્ચાષ્ટમોડધમઃ ॥”

મનુ સ્મૃતિ ૩,૨૧ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ૧,૫૮-૬૯

જેમાં બ્રાહ્મ,દૈવ,આર્ષ અને પ્રાજાપત્ય વિવાહ સારા અને આસુર,ગાંધર્વ,રાક્ષસ અને પૈશાચ વિવાહ નરસા છે.

૧ બ્રાહ્મ વિવાહ

આ વિવાહમાં કન્યાના પિતા દ્વારા વિદ્વાન અને શીલ સંપન્ન વરને આમંત્રન આપી કન્યાનું દાન યથાશક્તિ વસ્ત્રાઅલંકાર સહિત કરવામાં આવે છે.આ વિવાહ કામુકતા,પૂર્વશરત અને ધન લાલસાથી મુક્ત છે.તેથી તેને સ્મૃતિઓમાં સહુથી વધુ પ્રશંસનીય કહ્યો છે.આજે પણ ભારતમાં આ લવવાહ વધુ પ્રચલિત છે પરંતુ તેમાં કોઈક કોઈક જ્ઞાતિઓમાં દહેજનો કુરિવાજ જોવા મળે છે.૮

૨ દૈવ વિવાહ

આ પ્રકારના વિવાહમાં પિતા કન્યાને અલંકૃત કરીને પોતે શરૂ કરેલા યજ્ઞમાં યજ્ઞ કરાવનાર ઋત્વિજને દાનમાં -દક્ષિણાના રૂપમાં આપે છે.જેમાં સેવાનો ઉદ્દેશ હતો.જે હિન્દુઓના પ્રથમ ત્રણ વર્ષોમાં વધુ પ્રચલિત હતો પરંતુ સમય જતાં યજ્ઞીય કર્મો અને ધર્મનો ઘાસ થતાની સાથે આ પ્રથા અપ્રચલિત બની.

૩ આર્ષ વિવાહ

કન્યાનો પિતા વર પાસેથી એક કે બે જોડી ગૌ લઈને કન્યા દાન કરતો. જે આર્ષ વિવાહ કહેવાતો.આ વિવાહમાં દેખીતી રીતે કન્યા વિક્રયનો ભાસ યાય,પરંતુ અહીં કન્યાનો પિતા કન્યાદાન કરીને બદલામાં જે ગૌ વર પાસેથી મેળવતો તેમાં તેનો ઉદ્દેશ માત્ર યજ્ઞ કર્મના ઉપયોગ માટે હતો.આ સંબંધ પણ યજ્ઞ-કર્મ સાથે જોડાયેલો હોવાથી યજ્ઞ પ્રથાના ઘાસ સાથે આ પ્રકાર પણ લુપ્ત થઈ ગયો.૯

૪ પ્રાજાપત્ય વિવાહ

આ વિવાહમાં કન્યાનો પિતા કન્યાને નાગરિક ધર્મ અને ધાર્મિક કર્તવ્યનું પાલન કરાવવા વરની સાથે કરાવતો.જેમાં બંને સાથે મળીને ધર્મનું આચરણ કરવું એવો આદેશ આપવામાં આવતો.જેમાં સહ-સંબંધ અને કર્તવ્ય પાલન,બીજો વિવાહ ન કરવો વગેરે શરતોનું પાલન,પતિએ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને સંન્યાસ ના લેવો આલ્લક આદેશોનું પાલન ફરજિયાત કરવાનું રહેતું.સમય જતાં બાળ વિવાહ પ્રચલિત થતાં આ પ્રકારનો વિવાહ પણ લુપ્ત થયો.

૫ અસુર વિવાહ

જે વિવાહમાં પતિ કન્યા તથા તેના સંબંધીઓને યથાશક્તિ ધન આપી સ્વરછંદતા પૂર્વક કન્યા સાથે વિવાહ કરે તે અસુર વિવાહ કહેવાય.આ વિવાહમાં ધન જ એક નિર્ણાયક તત્વ બની રહેતું.આ વિવાહ સાથે મળતી

આવતી દહેજ પ્રથા પણ આજે કેટલાક પ્રદેશોમાં તથા કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં પ્રચલિત છે. આજે અમેરિકા સ્થિત થયેલા ઉચ્ચ જ્ઞાતિના યુવકોની “લગ્ન” બજારમાં માંગ વધતી જાય છે. જે અસુર વિવાહના લક્ષણોને સમકક્ષ ગણી શકાય.

૬ ગાંધર્વ વિવાહ

કન્યા અને વર પરસ્પરની પસંદગીથી પ્રેમભાવનાને વશ થઈ સંભોગના ઉદ્દેશથી જે વિવાહ કરે તે ગાંધર્વ વિવાહ કહેવાય. મનુસ્મૃતિ અનુસાર કન્યા અને વર કામુકતાને વશ થઈ સ્વેરછા પૂર્વક પરસ્પર સંયોગ કરે તે વિવાહ ગાંધર્વ વિવાહ કહેવાય. હારિત અને ગૌતમના મતે જેમાં કન્યા સ્વયં પોતાના પતિની પસંદગી કરે તે ગાંધર્વ વિવાહ. આ વિવાહ અતિ પ્રાચિન મનાય છે. ક્ષત્રિયોમાં આ વિવાહ પ્રચલિત હતો. જેમાં કોઈ ધાર્મિક ક્રીયાઓ કે સંસ્કારો કરવામાં આવતા નથી. જેને મોટાભાગના સ્મૃતિકારોએ તેને નરસો કહ્યો છે.

૭ રાક્ષસ વિવાહ

કન્યા પક્ષના સગાંને મારી, ભેદી, આક્રોશ કરતી અને રડતી કન્યાને ઉપાડી જવી તે રાક્ષસ વિવાહ કહેવાય. જે પ્રાચિન યુદ્ધપ્રિય જાતિઓમાં અત્યંત સામાન્ય અને પ્રચલિત વિવાહ હતો. યાજ્ઞવલ્ક્ય અનુસાર આ વિવાહનો ઉદ્ભવ યુદ્ધમાંથી થયો છે. જેમાં પોતે જે કોઈ કન્યા પ્રાપ્ત કરે તે પોતાના બાહુબળથી જ મેળવે તેવી બાવના રહેતી.

આજે કેટલીક આદિમ જાતિમાં વિવાહ પ્રસંગે યુદ્ધ અને રહણનો અભિનય કરાય છે. ગૌડો અને બિરહોલો જાતિમાં વિવાહ મંડપમાંથી ભાગતી કન્યાનો વર પીછો કરે છે એવો એક રિવાજ છે.

૮ પૈશાચ વિવાહ

સૂતેલી, મદ્યમત્ત કે પ્રમત્ત કન્યા સાથે કોય એકાંતમાં સંભોગ કરે ને એને પોતાની પત્ની તરીકે રાખી લે તેને “પૈશાચ વિવાહ” કહે છે. આ પ્રકારમાં છળ-કપટથી કન્યા પર અધિકાર પ્રાપ્ત કરાય છે. એટલે એને સહુથી અધમ પ્રકાર કહ્યો છે. વિવાહનો આ પ્રકાર પણ આદિમ જાતિઓમાં પ્રચલિત હતો. કન્યાની અસહાય સ્થિતિ, કામાંધતા વડે એનો લેવાતો ગેર લાભ પુરૂષની પાશવી કામવૃત્તિ અને છળકપટ વગેરે આ વિવાહના મુખ્ય તત્વ છે.

સારા વિવાહ પ્રકારોમાં આદર્શો જળવાય છે જ્યારે નરસા વિવાહ પ્રકારોમાં આદર્શો જળવાતા નથી ત્યાં મુખ્ય ઉદ્દેશ કામુકતાને સંતોષવાનો જ જણાય છે.^{૧૦}

સંદર્ભગ્રંથો

૧. ધ્રુવ, આનંદ શંકર (૧૯૬૦). “હિન્દુ વેદધર્મ” વડોદરા.
૨. પંડ્યા, ભગવતી પ્રસાદ (૧૯૭૧). “લગ્ન એક સંસ્કાર” અમદાવાદ.
૩. શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કે. (૧૯૭૧). “ભારતીય સંસ્કારો અને તેનું ગુજરાતમાં અવતરણ” મુંબઈ.